

Dr. Petra Hamer, postdoc istraživačica
Univerzitet u Ljubljani (Slovenija) / University of Ljubljana (Slovenia)
Filozofski fakultet / Faculty of Philosophy
petra.hamer@ff.uni-lj.si

Primljeno / Received: 03. 09. 2025.
Prihvaćeno / Accepted: 29. 12. 2025.

ULOGA FIKRETA, BODYBUILDERA SA OSMJEHOM, NA ŽIVOT ŽENE SUADE¹

THE ENDURING AGENCY OF FIKRET THE SMILING BODYBUILDER IN SUADA'S JOURNEY

Sažetak:

Ovaj članak istražuje djelovanje i ulogu preminulog muža Fikreta, koji i dalje utiče na život svoje supruge Suade. Prošlo je više od trideset godina otkako je postao jedna od mnogobrojnih žrtava rata u Bosni i Hercegovini u 1990-im. Danas, njegova supruga održava spomen sobu u njihovom rodnom gradu, čuvajući sjećanja na njega kao prvog i najpoznatijeg bosanskog bodybuildera, i osigurava da njegovo naslijeđe još traje. Trajne veze služe kao proces žalovanja i kao slavljenje njegovog života. U članku, koji se bazira na etnografskoj metodi intervjuja, su predstavljena dva oblika djelovanja mrtvih: materijalno i duhovno. Materijalno djelovanje se izražava kroz fizičke znakove sjećanja kao što su nadgrobni spomenik (nišan), spomen soba i spomen ploča. Duhovno djelovanje se očituje u snovima koje njegova supruga doživljava i danas, a koji joj pružaju osjećaj povezanosti i usmjerenja. Ova analiza ispituje djelovanje mrtvih kroz individualni čin održavanja veza s preminulim, stavljajući naraciju u širi kontekst Verderyjenog koncepta politizacije mrtvih tijela. Ovaj pristup naglašava kako se lična tuga isprepliće s kolektivnim pamćenjem i kulturnim značenjem.

Ključne riječi: uloga mrtvih, Prijedor, Bosna-Hercegovina, rat, politizacija, trajne veze, memorializacija, monumentalizacija

¹ Tekst prijevod je prijevod članka *The Enduring Agency of Fikret the Smiling Bodybuilder in Suada's Journey*, objavljen na engleskom u časopisu *Anthropological Notebooks* 31(2), 2025.

- S engleskog jezika prevela i prilagodila: **Dr. Petra Hamer (petra.hamer@ff.uni-lj.si)**

- Funded by the European Union (ERC project DEAGENCY, № 101095729)

Summary:

This article examines the agency of a deceased husband as it continues to affect his former wife's life. Over thirty years have passed since he became one of the countless victims of violence during the war in Bosnia-Herzegovina in the 1990s. Today, his wife keeps a memorial room in their hometown, preserving his memory as the first and most celebrated Bosnian bodybuilder, and ensuring that his legacy endures. These continuing bonds serve as both a mourning process and a celebration of his life. Two forms of agency of the dead are presented in the article: material and spiritual. The material agency is expressed through physical markers of remembrance such as the tombstone, the memorial room, and the commemorative plaque. The spiritual agency manifests in the dreams his wife experiences, which provide her with a sense of connection and guidance. This analysis examines the agency of the dead through the individual act of maintaining bonds with the deceased, while situating the narrative within the broader context of Verdery's concept of the politicization of dead bodies. This approach highlights how personal mourning intertwines with collective memory and cultural significance.

Keywords: *agency of the dead, Prijedor, Bosnia-Herzegovina, war, politicization, continuing bonds, memorialization, monumentalization*

Uvod

„On je bio ljubav mog života“, rekla je Suada kada sam je upitala koliko joj nedostaje njen pokojni muž Fikret. Imao je samo 39 godina kada je ubijen u julu 1992. godine. Bio je jedna od mnogobrojnih žrtava etničkog čišćenja koje su provodile snage Bosanskih Srba nad Bošnjacima i Hrvatima tokom rata u Bosni i Hercegovini (1992.–1995.). Suadino iskustvo odražava sudbinu bezbroj žena koje su izgubile muževe, očeve, braću i sinove tokom ovog perioda.

Ovaj članak istražuje djelovanja mrtvih u životima pojedinaca kroz Suadinu priču. Iako je njena priča duboko lična, ona istovremeno odražava širu kolektivnu traumu preživjelih žrtava etničkog čišćenja u Krajini tokom proljeća i ljeta 1992. godine. Fokusrajući se na jedan bračni par, Suadu i Fikreta, članak istražuje kako mrtvi, iako više nisu fizički prisutni, nastavljaju da utiču ili djeluju na žive unutar šireg društvenog, kulturnog, vjerskog i političkog konteksta. Djelovanje, u ovom smislu, ne znači da mrtvi djeluju svjesno, već da njihova sjećanja, predstave ili fizički ostaci utiču na postupke, emocije i događaje u svijetu živih kroz sjećanja, rituale, kulturna značenja ili materijalne simbole. Sve to nudi uvid i u lični proces tugovanja i u kolektivno pamćenje. Oslanjajući se na teorijske okvire poput koncepta „trajnih veza“

(Klass i Steffen 2018) i uloge mrtvih, rasprava je strukturirana oko tri različite faze Fikretovog prisustva u Suadinom životu: njihov zajednički život prije rata, transformativni gubitak tokom agresije 1992. godine, te Suadina sadašnjost. Kroz materijalne veze – nišan, spomen sobu, spomen ploču – Suadina priča otkriva kako živi održavaju odnose s mrtvima, na načine koji predstavljaju tugu, sjećanje i politizaciju njihove odsutnosti. Također nam pomaže razumjeti kako društva konstruiraju pamćenje, identitet i značenje oko smrti.

Teoretski okvir i metodologija

Brojni istraživači su kroz različite pristupe tumačili odnose između živih i mrtvih; na primjer kroz sakralizaciju umjetnosti (McCormick 2015), ljudskih ostataka (Crossland 2017; Stutz Nilsson 2018), predke (Harper 2010), kosti (Williams 2004), društveno pamćenje (Schindel i Colombo 2014) i kulturnu geografiju (Ljubojević 2022), što sve omogućava mrtvima da „postoje“ i izvan fizičkog postojanja. Ove perspektive ne vide mrtve kao pasivne ostatke prošlosti, već kao aktivne aktere koji utiču na politička i društvena pitanja (Verdery 1999), kao što su rasprave o historijskim ličnostima, etička pitanja o zemlji predaka i pejzažima smrti (deathscapes) (Semple i Brookes 2020), ili naslijeđa pojedinaca (Klass i Steffen 2018). Održavanje odnosa između živih i mrtvih često otvara etička pitanja o sjećanju, privatnosti i reprezentaciji. Kroz ove pristupe, djelovanje mrtvih izaziva granice između života i smrti, naglašavajući kako društva pregovaraju sa svojom prošlošću i grade budućnost kroz stalnu interakciju s prisustvom onih koji su preminuli, oblikujući tako i lični i kolektivni identitet.

Analiza u ovom članku se upire na agendu objekata o kojima je pisao Fontein (2010: 424). On istražuje korisnost materijalnosti kostiju i tijela, te kako oni „čine“ stvari. U svojoj raspravi o politici mrtvih u Zimbabveu, on tvrdi da duhovi i kosti/leševi poginulih u oslobodilačkom ratu progone postkolonijalno okružene Zimbabvea. Ovo je u suprotnosti s mojim rezultatima terenskog rada u Bosni i Hercegovini, gdje se mrtvo tijelo istovremeno pojavljuje i kao objekt i kao osoba (Crossland 2017: 181), pričajući priču o identitetu, traumi i posmrtnoj mutilaciji u forenzičko-antropološkom kontekstu. Za razliku od Zimbabvea, u Bosni i Hercegovini kosti su se pokazale kao dragocjeni izvori DNK dokaza.

U knjizi *The Political Lives of Dead Bodies*, Katherine Verdery tvrdi da tijela ratnih žrtava predstavljaju neosporiv materijalni dokaz zločina i imaju snažnu simboličku i političku moć. Njihova materijalnost postaje sredstvo političke

borbe i oblikovanja kolektivnog sjećanja. To je jasno vidljivo u slučaju Fikreta, ali i svih žrtava rata u Bosni i Hercegovini. Mrtva tijela se koriste za legitimizaciju vlasti, reinterpretaciju historije i adresiranje kolektivne traume – kako među Bošnjacima, tako i među Bosanskim Srbima. Verdery pokazuje kako tijela postaju centralna u izgradnji nacije, političkim promjenama i redefiniciji kulture, posebno tokom društvenih previranja i komemoracija u Kozarcu² i općini Prijedor.

Psiholozi Dennis Klass i Edith Maria Steffen su 1996. godine predložili teoriju koja se bavi različitim interakcijama među mrtvima i živima, i nazvali je teorija „trajnih veza“ (continuing bonds). Teorija sugerira da, umjesto da živi preminulu osobu “puste” iz svojih života, ožalošćeni nastavljaju integrirati, poistovjećivati se s njom i graditi veze – bilo s pokojnikom lično, bilo s predmetima koji su mu pripadali. Ovaj izmijenjeni odnos s osobom koja je umrla ne prekida veze, već ih transformiše na različite načine. Tokom godina, ova teorija je prikazala različita iskustva i izraze žalosti u različitim kulturama (Klass i Steffen 2018: 11). Nadalje ističu da nije riječ samo o iskustvima i izražavanju tuge, već i o stvaranju značenja i smisla – kako u vezi sa samom smrću, tako i u vezi sa odnosom prema preminuloj osobi, te osmišljavanju vlastitog života nakon gubitka (2018: 8).

Fong i Chow (2018) pišu kako se *trajna veza* manifestira u obliku vrijednosti, stavova i sjećanja vezanih za preminulog, ali još važnije, u tri različita iskustva: u vrijednostima, djelovanjima i senzacijama (2018: 279). U ovom tekstu fokusirat ću se na prve dvije kategorije – vrijednosti i djelovanja. U kategoriju vrijednosti autori uključuju sanjanje i snove (Fong i Chow 2018: 279–80), dok druga kategorija obuhvata različite radnje, ponašanja i rituale, sve s ciljem očuvanja sjećanja na preminulu osobu. Te radnje uključuju, na primjer, postavljanje posebnih mjesta za sjećanje, obilježavanje značajnih datuma, organizaciju ili prisustvovanje događajima na određene dane i/ili na posebnim mjestima, te izradu memorijalnih predmeta (Fong i Chow 2018: 279). Ove aktivnosti se često integriraju u svakodnevne rutine i postaju dio novih običaja i tradicija.

S obzirom na etnografski fokus ovog istraživanja, polustrukturirani intervjui pokazali su se kao prikladna metoda za prikupljanje i istraživanje životnih

² Kozarac je mali grad u općini Prijedor. Tokom vremena bivše Jugoslavije, većinu njegovih stanovnika činili su bosanski Muslimani, odnosno Bošnjaci. Etničko čišćenje ovog grada započelo je 24. maja 1992. godine, kada je protjerano 92 posto njegovog stanovništva. Danas je grad obnovljen i ponovo naseljen. Prijeratni broj stanovnika iznosio je oko 4.000, a sada taj broj raste, iako mnogi koji su prijavljeni u Kozarcu žive u inostranstvu, zbog čega grad oživi i postane veoma živ tokom ljetnih mjeseci.

iskustava mojih sagovornika i sagovornica, koji dolaze iz različitih nacionalnih i vjerskih pripadnosti, starosnih grupa, polova i obrazovnih nivoa. Ova raznolikost omogućila je istraživanju da obuhvati više perspektiva o ulozi i prisustvu mrtvih u životima pojedinaca. Imena su pseudonimizovana, osim u primjerima, gdje su sagovornice htjele, da se koristi njihovo ime – među njima je i Suada.

Fikret

Fikret je rođen u malom selu blizu Prijedora, u Trnopolju, 26. juna 1953. godine. Vrijeme nakon Drugog svjetskog rata u Jugoslaviji bilo je usmjereno na obnovu i uspostavljanje nove jugoslovenske društvene zajednice, zasnovane na Titovoj socijalističkoj ideologiji „bratstva i jedinstva“. Ovaj pristup podrazumjevaio je okretanje glave od neriješenih rana i trauma rata, tokom kojeg su se komšije borile protiv komšija, a braća protiv braće. Mnogo ličnih i kolektivnih trauma bilo je potisnuto na stranu, a na kraju su postale tabu teme (Sudetic 1998). Ljudi su šaptali o tome ko je bio četnik, ko je bio ustaša a ko partizan, a u mnogim slučajevima sve tri strane bile su predstavljene u jednoj porodici (Thompson 1999: 363-4; Neuffer 2002: 17). Ova demonizacija nacionalnih „drugih“ transformirala je sve Srbe u četnike, Hrvate u ustaše, a Muslimane u fundamentaliste (Brubaker 1996: 20). Stav koji je doživio vrhunac tokom rata 1993. g. Mnoge javne institucije nosile su imena novokreiranih jugoslovenskih nacionalnih heroja, među njima i osnovna škola u Kozarcu, koju je Fikret pohađao kao dijete. Osnovna škola Rade Kondić u Kozarcu bila je najveća osnovna škola u Bosni (Neuffer 2002: 20).

Suada Hodžić, četiri godine mlađa od Fikreta, rođena je u Kozarcu 25. maja 1957. godine. Taj dan je bio zvanično posvećen Josipu Brozu Titu³ i slavio se širom Jugoslavije kao „Dan mladosti“ (Velikonja 2009: 15). Odrasla je u velikoj porodici sa osmero braće i sestara i išla je u istu osnovnu školu kao i Fikret, gdje su se i upoznali:

“Ja sam bila u osmom razredu osnovne, kada sam upoznala Fikreta. To je bilo četiri godine prije nego što ćemo se vjenčati. I ostali smo zajedno do trenutka kada je ubijen. Otišao je u najboljim godinama svog života. Kad smo se prvi put zagledali, bila je to ljubav na prvi pogled, za oboje. Bilo smo nerazdvojnivi.”

³ Jugoslovenski doživotni predsjednik Josip Broz Tito, rođen je 7. Maja 1892, ali je slavio svoje rođendan 25. Maja (Ramet 2008). Gradeći svoj kult ličnosti, Tito je postao glavni simbolični centar političke mitologije i narativne imaginacije u socijalističkoj Jugoslaviji (Velikonja 2009: 16).

Suada se udala za Fikreta 1975. godine, kada je imala osamnaest godina. Zajedničke godine života opisuje kao bajku. On je svakodnevno vježbao, a Suada je brinula o njemu i porodici, uloga koju sada pamti s nostalgijom. Počeo je da diže tegove koristeći vrlo jednostavnu, domaću opremu, a godinu dana nakon njihovog braka, 1976. godine, Suada je imala ideju da otvori prvi bodybuilding klub u Trnopolju (i šire). Iste godine, Fikret je postao jugoslovenski šampion u bodybuildingu i ostao broj jedan narednih 15 godina, od 1976. do 1991. godine. Suada se prisjeća:

“Fikret je pronašao fotografije bodybuildera u časopisu *Tempo* i odlučio da će početi trenirati. Sam je sebi napravio različite tegove iz cementa. Imam ih sada ovdje u ovoj spomen sobi. Njegov otac je bio kovač, pa mu je on pomogao. Napravio je i klupe za treniranje. Pošto nije imao pravih sprava, koristio je ono što je našao ili sam napravio. Postavio je šipku među dvije šljive i vježbao.”

Kada je Suada vidjela njegove uspjehe i njegov odlučan pristup treningu, ohrabrila je Fikreta da postane profesionalniji, ne samo u svojim ličnim treninzima, već i da obezbijedi prostor, teretanu u kojoj bi i drugi mogli trenirati. Tražeći ideje i informacije iz časopisa o bodybuildingu, Fikret i njegov otac napravili su vlastitu opremu za teretanu. U oktobru 1975. godine, teretana je otvorila svoja vrata, a interesovanje za treninge bilo je veliko. Fikret je stalno napredovao, njegovi treninzi su postajali sve zahtjevniji, što je rezultiralo pobjedom na Mediteranskim igrama. Postao je vicešampion Evrope i treći na svijetu, rekla je Suada ponosno. Godine 1980-te, Suada i Fikret su počeli graditi novi dom.

„Tada nije bio problem dobiti kredit od banke. Dobila sam više njih i tako smo počeli graditi kuću. Fikretov otac nam je puno pomogao. Živjeti sa Fikretom tih 17 godina je bila bajka. Imali smo dvoje djece i uvijek je bio dobar sa njima. Bio je divan otac.“

Tajna Fikretovog uspjeha bila je vrlo stroga dijeta i svakodnevni treninzi u teretani. Suada je radila, brinula se o porodici, porodičnom biznisu i teretani. Mnogi mladi momci srpske nacionalnosti iz Trnopolja dolazili su u teretanu da treniraju, a kako se kasnije ispostavilo, neki od njih su se priključili Vojsci Republike Srpske (VRS) i bili odgovorni za ubijanje, ne samo Fikreta, već i mnogih drugih Bošnjaka i Bosanskih Hrvata.

Suada je često naglašavala da su vrata teretane bila otvorena za sve, bez obzira na nacionalnu i vjersku pripadnost. Sjeća se noći koju su ona i njena djeca provela u logoru Trnopolje⁴, gdje su mnogi od stražara bili mladi Srbi:

„Da su ti mladi stražari u logoru bili stranci, ne bi bilo toliko tužno, ali to su bili mladi ljudi koji su trenirali sa mojim mužem u mom domu, moja vrata su im uvijek bila otvorena, ja sam im kuhala ručkove. Bili su to srpski momci iz Trnopolja.“

Prema Davidu Henigu, koji je provodio etnografsko istraživanje u ruralnoj Bosni, koncept kuće i, u širem smislu doma, ključan je za razumijevanje kako je povezanost strukturirana i kako se zamišlja osjećaj pripadnosti (Henig 2012: 10). To je usko povezano s idejom „otvorenih vrata“, o kojoj je govorila Suada, što je u širem smislu bila metafora za „zajednički obrok, povezanost, pripadnost i zajednički život, razmjenu pomoći i gostoprimstva“ (Henig 2012: 10). Život u komšiluku (Sorabji 1989; Bringa 1995; Henig, 2012), što znači susjedstvo, s posebnim kolektivnim idejama o životu zajednice, poštovanju, podršci i suživotu bez obzira na etničke ili vjerske razlike, drastično se promijenio tokom rata. Za Suadu, njen dom i njen komšiluk su uništeni, zajedno s idejom „življenja zajedno“ (Henig 2012: 10).

Rat u Prijedoru 1992

Rast nacionalizma, koji je uslijedio poslije smrti Josipa Broza Tita 1980-te, dostigao je svoj vrhunac u ljeto 1991. godine, kada su Slovenija i Hrvatska proglasile nezavisnost, a rat je izbio u obje zemlje (Aleksov 2012: 110). Iz dana u dan, nacionalni i vjerski identiteti postajali su sve važniji (Volcic 2011: 7). U Bosni i Hercegovini nasilje je eskaliralo u proljeće 1992. godine, kada su snage Bosanskih Srba preuzele kontrolu nad gradom Prijedorom i okolnim selima, uključujući Kozarac i Trnopolje, gdje su živjeli Suada i Fikret. Naišli su praktički na nikakav otpor, što je označilo početak kampanje „etničkog čišćenja“ protiv Bošnjaka i Hrvata koji su živjeli u toj općini. Prema podacima

⁴ Pored logora u Trnopolju, postojao je i logor u bivšoj željezari u Omarskoj, i u bivšoj Keraterm fabrici pločica. U sva tri logora, koja su bila aktivna od proljeća do jeseni 1992. godine, više od 31.000 ljudi je bilo zatočeno, a oko 1.000 je brutalno ubijeno (Vučkovic 2021: 234). Bošnjački i Hrvatski muškarci su mučeni, premlaćivani, uskraćivani za hranu, vodu i medicinsku pomoć; žene su bile silovane i ubijene. Za Bosanske Srbe logori su smatrani centrima za ispitivanje, dok su za zatvorenike ti logori bili koncentracijski logori. Mnogi preživjeli logoraši su napisali memoare u kojima su ispričali svoje priče o preživljavanju (npr. Pervanić 1999; Šarić 2012; Mujkanović 2019; Velić 2020; Hukanović 2023).

nevladine organizacije Izvor, procjenjuje se da je 53.000 civila bilo protjerano (94% ne-srpske populacije), a 31.000 je bilo zatvoreno u tri glavna koncentracijska logora: rudarskom kompleksu Omarska, Keraterm fabriki pločica i društvenom centru u Trnopolju (Vučkovac 2021: 234). 3.176 ljudi je ubijeno, među kojima 102 djece i 256 žena (pogledajte Izvor 2012 u Paul 2021: 2). Mnogi od mojih Bošnjčkih sagovornika ispričali su kako su otpušteni s posla i kako su ceste bile zatvorene i blokirane, tako da nisu mogli nigdje putovati. Ovi „kritični događaji“ (Das 1995 u Henig 2017: 44) stvorili su okvir za historiju pojedinačnih života: na primjer, jedan sugovornik mi je rekao:

„Na poslu sam dobio otkaz. Tako su i moje komšije. Isprva nisam mislio da bi to moglo biti zbog toga što sam Musliman. Kada je vojska Bosanskih Srba napala moje selo, sakrio sam se u obližnjoj šumi. Vidio sam svog starog susjeda kako je ubijen na svom pragu. Nakon što smo uhvaćeni, moja grupa je dovedena u logor Omarska, gdje sam svaki dan bio mučen i pretučen.“

U maju 1992. godine, nakon što su preuzeli općinu Prijedor, vlasti Bosanskih Srba iz Srpske demokratske stranke (SDS) i Prijedorskog kriznog štaba naredile su ne-srpskom stanovništvu da obilježe svoje kuće bijelim čaršafima, dok su pojedinci morali nositi bijele trake na rukavima u javnosti kao znak predaje (Kovačević 2000: 117; Vučkovac 2021: 246). Na taj način bi izrazili svoju lojalnost novoj političkoj stranci i novom političkom režimu, te javno izjavili svoju nacionalnu i vjersku pripadnost. Dana 30. maja 1992. godine, mala grupa slabo naoružanih Bošnjaka pokušala je bezuspješno ponovo preuzeti kontrolu nad gradom Prijedorom (Mihajlović Trbovc 2014: 28). Suada se sjeća da je napad na “najveći najmanji grad na svijetu,” kako ga mještani vole zvati, Kozarac, počeo 24. maja 1992. godine (Belloni 2005: 435; Medić 2019: 44). Napad je trajao samo dva dana, kada je 25.000 stanovnika tog područja očišćeno (Kovačević 2000: 118). Muškarci su odvedeni u logore Omarska i Keraterm, dok su žene, djeca i stariji muškarci prevezeni u Trnopolje, na neposrednu deportaciju ili dugotrajno zatočeništvo (Kovačević 2000: 119). Suada se sjeća:

„Bombardovanje je trajalo 48 sati bez prestanka. Rakete su doslovno letjele iznad moje kuće. Išla sam na krov, odakle sam posmatrala kako kuće u Kozarcu jedna po jedna bivaju uništene. Poznavala sam svaku kuću, svaku porodicu tamo, jer ovo je bio grad u kojem sam rođena i odrasla. Uništena je i moja porodična kuća.“

Fikret, Suada, njihov sin od 11 godina i kćerka od 14 godina bili su prisilno protjerani iz svog doma 9. jula 1992. godine. Suada i djeca su odvedeni u logor Trnopolje, nedaleko od njihove kuće, dok je Fikret ubijen blizu kuće. I danas, 33 godine kasnije, Suadi se čini kao da se to dogodilo jučer. Priča:

„U kamp smo otišli u četvrtak poslijepodne. Iza mojih leđa, Fikret je ubijen. Nisam vidjela kada je pao, ali sam čula rafal jer su ga natjerali da ide ispred nas iza kuće. Nisam htjela da moja djeca išta vide. U subotu ujutro sam uspjela izaći iz kampa i otići kući. Kada sam stigla, nije bilo ničega. A ono što sam zatekla bilo je sve polupano.“

Suada je znala vojnika koji je ubio Fikreta. Dolazio je u njenu teretanu. Iako je Dejtonski mirovni sporazum zahtijevao od svih upletenih strana da procesuiraju ratne zločince (Jugo 2017: 26), Fikretov ubica nikada nije izveden pred lice pravde. Čak i danas, toliko godina nakon rata, općinske vlasti u Prijedoru negiraju bilo kakvu odgovornost za mučenje i smrt nevinih ljudi, dok su zvanične općinske memorijalne politike rezervisane isključivo za žrtve srske etničke pripadnosti (Vučkovic 2021: 231).

Život nakon Fikretove smrti

Nakon dvije užasne noći u logoru Trnopolje, Suada i njeno dvoje djece najprije su kao izbjeglice poslani u Austriju, a zatim u Njemačku, gdje su ostali do 1997. godine. Godinu prije toga, 1996-te, Njemačka – koja je primila gotovo pola miliona bosanskih izbjeglica – ukinula je mjeru privremene zaštite i počela vraćati ljude u Bosnu (Belloni 2005: 439). Suada i njen sin su bili među 150.000 izbjeglica koje su se vratile. Nastanili su se u Sanskom Mostu, gradu s bošnjačkom većinom u Federaciji Bosne i Hercegovine⁵, koji je bio najbliži Kozarcu. Po povratku, odmah je počela tragati za Fikretovim tijelom. Rečeno joj je da je sahranjen na lokalnom mezarju pored svog oca, ali to nije bila istina. Na tom mjestu pronađeni su ostaci drugih ljudi koji su također bili nestali. Fikretovo tijelo pronađeno je tek 2009. godine i sahranjeno u Šehidskom mezarju Kamičani sa ostalim civilnim žrtvama rata. Kao što je primijetila Anstett (2023: 673), šehidska mezarja koja komemoriraju ratno nasilje, nisu samo mjesta sjećanja, već i mjesta jačanja Bošnjačkog nacionalnog identiteta i stvaranja novog kolektivnog pamćenja i tradicije.

⁵ Od potpisivanja Dejtonskog mirovnog sporazuma, Bosna i Hercegovina je službeno podijeljena na dvije nacionalno homogenizirane entitete: Republiku Srpsku (entitet s većinskim Srpskim stanovništvom) i Federaciju Bosne i Hercegovine, koja je faktički podijeljena na teritorije pod dominacijom Hrvata i Bošnjaka, gdje zajedno žive tri konstitutivna naroda – Bošnjaci, Srbi i Hrvati.

Kako Verdery navodi, ponovne sahrane žrtava i komemorativne prakse povezane s tim ukopima, također pružaju priliku raznim grupama da reinterpretiraju historiju, izraze svoje vrijednosti i bore se za legitimitet (Verdery 1999).

Suada je naglasila da “mi svi” moramo pokazati poštovanje prema mrtvima prisustvujući različitim komemorativnim događajima, bilo na godišnjoj kolektivnoj dženazi ili drugim godišnjicama. Prisustvujući tim društvenim događajima, Suada i druge sagovornice pozicioniraju sebe unutar duboko političko, etničko i vjersko podijeljenog društva. Ako su se mnogi prije rata identificirali kao Bosanci, nakon rata postali su Bošnjaci, unoseći politiku i re-islamizaciju u svoju bivšu bosansku nacionalnu pripadnost. Suada nije jedina osoba koja je, na pitanje o svojoj nacionalnoj pripadnosti, ponosno rekla: “Ja sam Muslimanka, ja sam Bošnjakinja”, ne praveći razliku između svoje nacionalne i vjerske pripadnosti. Ispostavilo se da ni Fikret, kao ni mnogi drugi muškarci sahranjeni na Šehidskom mezarju u Kamičanima, nisu praktikovali vjeru, ali su ipak sahranjeni u skladu s muslimanskim tradicijama i običajima, što potvrđuje Verderyjnu tezu o politizaciji mrtvih tijela.

U ovom slučaju, gdje se vjerski i etnički identitet često doživljavaju kao jedno, tijela se više ne vide kao pojedinci s imenom i prezimenom, već kao kolektivna grupa jedne etničke pripadnosti. To vodi ka razlikovanju između “nas” i “njih” i podgrijava nezadovoljstvo i nepoštovanje prema “drugoj strani”, tj. prema Bosanskim Srbima. Stvaranje *zamišljene zajednice* Bošnjaka, koji sami opstaju kao enklava usred teritorije Republike Srpske, daje mojim sagovornicama odlučnost da se bore za jedinstvenu i multietničnu Bosnu i Hercegovinu, što bi također značilo da mrtvi nisu umrli uzalud. Suada kaže da je moralna obaveza cijelog naroda da se sjeća svih žrtava, ne samo onih koje su lično poznavali, jer bi zaboraviti njihovu žrtvu za slobodu bilo pogrešno. Održavanje njihovih imena živim predstavlja trajnu vezu koja ima značaj kako na ličnom, tako i na kolektivnom nivou. Ona navodi:

„Jedino što možemo jeste da učimo godišnje molitve, *jasine*. Svako za svoje, i kolektivno ono što se svake godine obavi – to je to. Ne možemo ništa drugo. Možemo samo paziti da ne budu zaboravljeni, da ih se sjećamo u svakoj prilici kada možemo. To je jedino što možemo učiniti za mrtve, i dugujemo im to. Ja vjerujem da im to dugujemo jer su dali svoje živote da bismo mi danas imali slobodu. Bar ja to tako mislim; ne znam kako drugi razmišljaju. Ali to je moj način razmišljanja.”

Molitva za duše preminulih nije samo trenutak sjećanja, već i čin vitalne razmjene. Prema Henigu, molitva je čin koji donosi dobra djela. Osoba zauzvrat prima sreću i blagoslove za žive (Henig 2017: 42). Ovaj božanski blagoslov, *bericet*, koji živi primaju moleći se za mrtve, prema antropolozima, povezan je sa mnoštvom razmjena, odnosa i agendama. Ali ne samo to, „molitva za dobar zagrobni život duše šehida također se i dalje shvata od strane Bosanskih muslimana kao dio individualnog etičkog ponašanja dobrog muslimana.“ (Henig 2017: 43). Suada je često naglašavala važnost biti dobar musliman, što je također povezivala i isprepletala s važnostima biti dobra osoba, brinuti o svima preminulima članovima porodice.

Nišani

Prema lokalnoj islamskoj tradiciji, kada neko umre, mezar se prvo obilježava privremenim drvenim obilježjem - bašlukom, koje se nakon godinu dana zamijeni kamenim obilježjem - nišanom. Vjeruje se da u tom vremenu duša može lutati okolo (Softić 2016: 174). Ipak, na Šehidskom mezarju u Kamičanima, sva mezarja se odmah obilježavaju kamenim nišanima. Softić nišan vidi kao trajnu vezu između mrtvih i živih (Softić 2016: 24), gdje je briga o nišanima zajednička obaveza cijele zajednice. Fikret Hodžić je ukopan upravo na ovom mezarju, gdje su svi nišani isti – bez ikakve individualizacije. Suada ide često na mezarje:

„Obavezno na njegov rođendan, za Ramazanski Bajram⁶, za Kurban Bajram i na godišnjicu njegove smrti. Ovi dani su obavezni, ali svaki put kad idem sestri u posjetu, koja živi blizu mezarja, svratim i do Fikreta.“

Tamo se Suada posvećuje molitvi, ali mu se ne obraća riječima, budući da to nije dio islamske tradicije, u kojoj se razgovor s umrlima uglavnom ne odobrava. Njene dove, međutim, mogu se razumjeti kroz ono što Klass (2015) označava kao koncept „trajnih veza“ (continuing bonds), gdje se odnos s preminulim održava ne nužno putem izravnog govora, već kroz društveno značajne prakse koje reafirmiraju povezanost, brigu i prisutnost. Isprva je nastojala obilježiti njegov nišan na poseban način, jer je i Fikret bio poseban. Zamišljala je postavljanje dvaju malih mermernih ili betonskih jednoručnih

⁶ Na engleskom jeziku, „Bajram“ se obično prevodi kao „Eid“, što se odnosi na dva glavna islamska praznika: Eid al-Fitr (Ramazanski Bajram), koji se slavi na kraju Ramazana, svetog mjeseca posta, i Eid al-Adha (Kurban Bajram), koji se slavi tokom hadža, a označava žrtvu proroka Ibrahima (Abrahama). Na Kurban Bajramu (Eid al-Adha) kolje se jagnje čije meso se onda podjeli porodici, komšijama i siromasima (Henig 2012: 12).

tegova, položenih jedan na drugi, s arapskom dovom urezanom na vrhu, no ta joj je zamisao bila odbijena. Fikretov nišan se od ostalih razlikuje jedino po dodatnom natpisu na kojem stoji: „višestruki šampion u bodybuildingu.“

Suada uvijek prisustvuje kolektivnoj šehidskoj dženazi⁷ 21. jula na Šehidskom mezarju u Kamičanima, koja uključuje ukop posmrtnih ostataka pojedinaca. Svake godine, od prve komemoracije organizirane 2003. godine (Mihajlović Trbovc 2014: 29), u mezarju se sahranjuju tijela onih koji su otkriveni i identificirani u prethodnoj godini. Ova komemoracija privlači mnogo ljudi; mnoge od mojih sagovornica su čak rekle da planiraju svoje godišnje odmore oko ovog datuma. Prisustvovanje ovom događaju i odavanje poštovanja žrtvama stvara *zamišljene zajednice* među prisutnima jednog (Bošnjackog) etnoreligijskog naroda. To nije samo patriotska izvedba; učestvovanje u komemorativnoj službi u cilju sjećanja na prošlost i sadašnjost također je dobar način ponovnog stvaranja nacionalnog i vjerskog identiteta. Kako je Henig primijetio, molitve za šehide „također su postale neizostavan dio visoko nacionaliziranog političkog života u poslijeratnoj Bosni i Hercegovini“ (Henig 2017: 43).

Spomen soba u Kozaracu i spomen ploča ispred kuće u Trnopolju

Kozarac je veoma zanimljivo mjesto. Previše je malo da bi bio grad, ali preveliko da bi bio selo. Godine 1960. bio je samostalna općina, ali je pripojen općini Prijedor zbog planinskog područja Kozare⁸ i prihoda od turizma koji su generirali. Naseljen uglavnom Bošnjacima, Kozarac je stajao direktno u sredini koridora Prijedor - Banja Luka, koridora koji je srpski predsjednik Slobodan Milošević zamislio kao put koji bi mogao povezati Hrvatske teritorije oko Knina sa Srbijom, čime bi se svi Srbi ujedinili u jednoj državi. Nakon etničkog čišćenja Kozarca i okolnih sela, ništa nije ostalo čitavo. Suada se također sjetila, daje u želji da izbrišu sve aspekte muslimanskog postojanja i tradicija, većina džamija je bila oskrnavljena i uništena. No, već 2000. godine, kada su se prvi povratnici vratili u svoje uništene domove, obnovljena

⁷ Termin „šehid“ potiče od arapske riječi shahid, koja označava mučenika, tj. nekog ko je umro braneći svoju vjeru, zemlju ili zajednicu (Bougarel 2007). Riječ „dženaza“ potiče od arapske riječi janazah, što znači molitva za umrle ili obred ukopa.

⁸ Područje Kozare i dalje nosi duboke ožiljke iz trauma Drugog svjetskog rata. Tokom Kozarske ofenzive (jun–jul 1942), sile Osovine su ciljale partizanski otpor, što je dovelo do masovnih deportacija, široke destrukcije i prisilnog egzodusa velikog dijela Srpskog stanovništva, a mnogi su stradali u koncentracionom logoru Jasenovac. S druge strane, Kozara je postala dio nacionalne mitologije u poslijeratnoj Jugoslaviji, koja je odavala počast hrabrosti i mučeništvu partizana.

je i prva džamija (Belloni 2005: 441). Polako se vraćalo sve više i više ljudi, neki samo na kratko, kako bi prodali svoje nekretnine i nastavili život u inostranstvu, dok su drugi došli da ostanu. Ali kao što je Neuffer primijetila, „kao i sama Bosna, Kozarac je bio popravljen samo na površini; u srcima i umovima njegovih građana, ožiljci rata još nisu zacijelili.“ (Neuffer 2002: 364) Suada se također vratila u svoj dom u Trnopolju 2004. godine i obnovila svoju kuću uz pomoć jedne od mnogih nevladinih organizacija koje su pomogle u obnovi uništene infrastrukture i društva u Bosni i Hercegovini. Namjerno je ostavila temelj stare kuće netaknut, a sada može pokazati gdje je njen muž nekada trenirao u teretani. Rekla je:

„Moja kuća je izgrađena na istom mjestu gdje je stajala stara kuća s dva ulaza. Sada sam očistila polovinu, a kuća je izgrađena, ali druga polovina samo stoji tamo kakva je bila, i stvarno se osjeća kao spomenik onome što je bilo i onome što se dogodilo.“

Dva historičara označila su postholokaustnu eru kao „eru svjedoka“ (Wieviorka 2006 u Kromják, 2017: 15) i „doba svjedočenja“ (Felman i Laub 1992 u Kromják 2017: 15) jer je usmjerila moralnu osjetljivost prema žrtvama ratova. Svjedočenje kao ključno sredstvo znanja omogućuju preživjelima da preoblikuju identitete i stvaraju nove subjektske pozicije (Kromják 2017: 15). U tom kontekstu primijetila sam da je Suada tražila različite načine kako bi odala počast uspomenama na svog preminulog muža, a istovremeno podigla svijest o užasnim događajima i neprepoznom genocidu koji se dogodio na području općine Prijedor. Otvorivši spomen sobu u julu 2021. godine, ispunila je svoju dugogodišnju želju da sačuva nasljeđe svog muža i podsjeti javnost na ove tragične događaje:

„Da ne zaboravimo Fikreta, njegov rad i njegovu baštinu. On je svojim uspjehom učinio Kozarac poznatim širom svijeta. Želim ostaviti nešto iza sebe kad odem. Imala sam želju da napravim spomen sobu za Fikreta već oko 20 godina, i da sačuvam njegovu opremu za vježbanje, nisam željela da propadne zbog korozije.“

U spomen sobi, Suada je također smjestila neke od Fikretovih ličnih stvari, njegovu odjeću, ličnu kartu i članske kartice. Rekla mi je:

„Evo njegove odjeće, a ovdje su njegove patike; skinula sam ih s njegovih nogu kad sam ga našla mrtvog. Patike su još uvijek krvave. Ovdje je njegova lična karta i članska kartica, također umrljana krvlju. Tu je i njegova vojnička knjižica Jugoslovenske narodne armije (JNA) koju sam našla u njegovom džepu. I ona je potpuno krvava; bila je još mokra kad sam je našla. To sam našla u njegovom džepu i sakupila.“

Iako je znala da je njen muž ubijen, Suada je nosila kofer sa njegovim stvarima, na putu iz Trnopolja, gdje ga je njena kćerka u žurbi pogrešno odnijela do Austrije, Njemačke, pa ponovo u Bosnu, u Sanski Most, i konačno nazad kući u Trnopolje. Vrlo je emotivna kada govori o tom koferu i njegovom sadržaju. Svake godine izvuče njegovu odjeću, opere je, ispegla je i vrati je nazad u kofer. Kao što je Crossland naglasila, „odjeća djeluje kao snažan potencijalni pokazatelj identiteta zbog svoje indikativne povezanosti sa osobom koja ju je nosila.“ (Crossland 2017: 185) Također se može tvrditi da predmeti (u ovom slučaju Fikretova odjeća) imaju agendu i služe kao trajne veze između njega i njegove žene, jer ona na taj način može nastaviti njihov odnos. Kada Suada vidi njegovu odjeću, odmah je povezuje s Fikretom i vremenom koje su proveli zajedno.

Kako bi prikupila novac za kiriju i struju, Suada prodaje razne predmete sa Fikretovom slikom. Prodaje majice i šolje za kafu, „putujuće memorijale“ koji nose poruku sjećanja kroz pejzaž i društvo (Maddrell 2013: 502). Pored spomen sobe, koja se nalazi u centru Kozarca, samo nekoliko metara od velikog mramornog spomenika posvećenog svim žrtvama rata 1992.-1995., Suada i neki prijatelji podigli su spomen ploču ispred njene kuće u Trnopolju. Ova ploča je pristupačan vernakularni memorijal, gdje se svake godine na nedjelju blizu 9. jula održava komemoracija za njenog muža. Ljudi dolaze izdaleka kako bi prisustvovali ceremoniji. Prvo polažu cvijeće na spomen ploču, zatim idu na mezarje i uče fatihu (Al-Fatiha) na Fikretovom mezarju. Sljedeća destinacija je spomen soba u centru Kozarca, prije nego se vrate u Suadinu obnovljenu kuću, gdje ona poslužuje hranu i piće.

„Drugi priređuju mevlud⁹ za svoje preminule, ja sam to jednom uradila, došlo je dvanaest ljudi. Nije mi se sviđjelo, pa sam odlučila da organizujem godišnju komemoraciju. Sada to radim već deset godina. Radim to kod kuće, ne u džamiji.“

Jedan od Fikretovih prijatelja osmislio je ideju za ovu spomen ploču, što je čini posebno značajnom za Suadu. Ona pokazuje kako Fikret ostaje u njenim mislima i predstavlja počast njegovom sjećanju. Kao što Maddrell (2013: 509) navodi, takav „prostorni fiks“ pruža opipljivo mjesto gdje se mrtvih može sjećati, odati počast njihovim životima i izraziti stalnu brigu. Nema mnogo spomenika posvećenih bošnjačkim žrtvama u općini Prijedor. Vožnjom kroz Prijedor i njegova sela primijetila sam da monumentalizacija prošlosti u sadašnjosti pokazuje samo jedan ratni narativ, te odražava patnje samo jedne

⁹ Godišnja obljetnica smrti, gdje živi članovi porodice, šire familije, i prijatelji zajedno mole za duše umrlih.

nacije – Bosanskih Srba. Ovaj pokušaj „prilagođavanja narativa o patnjama i gubicima u velike nacionalne narative i kozmos“ (Henig 2017: 45) bio je, i dalje jeste, prisutan u obje nacije, Bosanskih Srba i Bošnjaka, gdje često dolazi do sukoba zbog pokušaja minimiziranja gore spomenutog. Nadalje, mala uska ulica koja vodi do Suadine kuće obilježava sjećanja na bodybuildera Fikreta Hodžića i zove se „Sokak Fikreta Hodžića“.

Snovi

Pored moralnih obaveza koje moje sagovornice imaju prema mrtvima, često su pričale o tome kako ih viđaju u snovima. Sanjale su o njima u različitim prilikama, prisjećajući se da su ti snovi uglavnom bili prijatni, što je često u istraživanjima o žalosti, gdje, nažalost, niko ne pridaje mnogo značaja snovima i njihovom značenju. Znanje da su njihovi voljeni dobro, „na drugoj strani“, kao što je jedna sagovornica rekla, njezina je utjeha, ali je naglasila da ovo nema nikakve veze s islamskim tumačenjem snova. Suada, s druge strane, sjeća se da je često sanjala Fikreta u prvim godinama nakon njegove smrti. Njeno tumačenje bilo je da se to dešavalo zato što ga je jako žalila. Kriveći vrijeme koje je prošlo, prisjeća se snova koje je imala prije godišnjice smrti.

„Obično se ne sjećam tačno o čemu je san bio. Ali znam da je uvijek bio lijep. Razgovarala sam sa Fikretom, ali ga nisam vidjela. Čujem njegov glas i vidim njegovu siluetu, ali ne i njegovo lice.“

Islam i snovi su neizbježno povezani, a islam se često smatra najvećom noćnom kulturom snova u svijetu danas. Snovi su čvrsto ukorijenjeni u maštanju mnogih muslimanskih društava (Edgar i Henig 2010: 2), a kao što mi je objasnio lokalni muslimanski sveštenik (hodža) u Kozarcu, „sanjanje je jedan od Allahovih znakova i otvaranje nevidljivog“. U islamskoj tradiciji, vjernici razlikuju tri vrste snova, inspirisane bilo od strane Boga, šejtana ili pojedinca. Snovi koji su inspirisani pojedincem odražavaju želje i brige tog pojedinca. U islamu, snovi se smatraju jedinim sredstvom putem kojeg je komunikacija između živih i mrtvih moguća i dopuštena.

U Suadinim snovima, njen muž nikada nije tražio ništa od nje, pa njegova namjerna moć nije bila prisutna. Ipak, on utiče na njeno ponašanje na pozitivan način. Vidjeti ga u snovima čini Suadu sretnom. Ali zanimljivo je da je njegova moć bila vrlo direktna i snažna samo jednom prilikom, kada je Suada bila klinički mrtva. Ispričala mi je:

„Njegovo lice sam vidjela samo jednom, kada sam bila klinički mrtva jer sam imala tri srčana udara. Tada sam ga vidjela vrlo jasno. Bio je obučen u bijelo, izgledao je tako zgodno sa svojom tamnijom kožom. Rekao je: ‘Moraš se vratiti našoj djeci.’ I jeste, probudila sam se iz kome.”

Koncept komunikacije s preminulima tokom iskustva bliske smrti ili kliničke smrti je fenomen u kojem ljudi izvještavaju o susretima i komunikaciji s voljenim osobama koje su preminule. Zanimljivo je da je Suada vidjela Fikretovo lice samo jednom, i tada je on tražio da se vrati svojoj djeci jer su oni trebali nju. Pronašavši novi osjećaj mira i svrhe, Suada se probudila iz kome i sada se brine o njegovoj ostavštini. Svi snovi i komunikacija na taj način također predstavljaju način žalovanja, a kombinovanjem materializacije prošlosti kroz prikupljanje Fikretovih ličnih stvari koje Suada ima u spomen sobi, uspjela je „izgraditi“ prošlost kako bi je efektivnije oplakivala.

Primijetila sam da je jednosmjerni karakter odnosa i angažmana s njenim preminulim mužem intiman i emotivno intenzivan, ali joj također daje snagu, energiju i motivaciju za život. Kada je govorila o Fikretu, Suadine oči su još uvijek sijale. Sjećala se:

„Život s Fikretom bio je najljepša bajka koja se mogla ispričati. Bio je čovjek koji nije znao biti ljut, nije znao podići glas i uvijek je bio nasmijan. Zvali su ga 'bodybuilder sa osmijehom'. S njim sam živjela život koji bih poželjela svakoj mladoj ženi.”

Nikada nisu razgovarali o otvaranju spomen sobe ili nečemu sličnom, jer su bili zauzeti drugim temama. Misli o smrti nikada nisu bile blizu površine za mladi bračni par u njihovim kasnim tridesetim.

„Ko bi razmišljao o takvim stvarima tokom najboljih godina života? Već smo pravili planove šta ćemo raditi sljedeće. Nažalost, ništa od toga se nije ostvarilo, a imali smo sve što nam je trebalo.”

Postoji mnogo žena, ne samo u općini Prijedor, već širom Bosne i Hercegovine, koje se nose s gubitkom supruga, djece, članova porodice. Nisu sve bile sretno kao Suada, koja je pronašla Fikretovo tijelo i mogla ga dostojno sahraniti. Ili kao ona koja ima neke od njegovih ličnih stvari, čija materijalnost pruža doživljeno iskustvo i jedinstvenu povezanost sa pokojnikovom ličnošću.

Kao što je to bio slučaj sa Fikretom i Suadom, njihova lična trauma i ključni događaji rata utemeljeni su u nacionalnim diskursima o kolektivnom identitetu i pamćenju Bošnjaka (Henig 2017: 46), koji se obnavljaju svake godine. Na taj način, rat je postao monumentalni način temporalizacije prošlosti u sadašnjosti (Henig 2017: 46).

Zaključak

Agenda i uloga mrtvih, kako se razmatra u ovom članku, otkrivaju višeslojne funkcije koje preminuli imaju i u ličnim i u kolektivnim sferama. Nišani, spomen-sobe i drugi materijalni obilježivači služe kao posrednici sjećanja, ugrađujući mrtve u društveno i političko tkivo. Ovi artefakti, natopljeni simbolikom, omogućuju mrtvima da vrše uticaj na žive, oblikujući identitete, sjećanja, pa čak i političke agende. U tom kontekstu, model trajnih veza dodatno obogaćuje naše razumijevanje naglašavajući da odnosi s preminulima traju i nakon fizičke smrti. Ta se kontinuirana povezanost očituje kroz sjećanja, rituale i interakciju s materijalnim predmetima, omogućujući ožalošćenima da gubitak integriraju u vlastite živote umjesto da potpuno prekinu veze. Ovo pokazuje da žalovanje nije puko pitanje „zatvaranja“ jednog procesa, već trajna praksa koja održava i individualnu otpornost i kulturni kontinuitet.

Međutim, takva relacijskost često stoji u izraženom kontrastu s privatnim i intimnim snovima ožalošćenih, u kojima mrtvi ostaju kao efemerne prisutnosti koje oblikuju unutarnje živote na duboko ličan način, izmičući javnoj artikulaciji. Snovi stoga naglašavaju privatnu dimenziju agende i uloge mrtvih, pokazujući kako se sjećanje i gubitak razvijaju drugačije u intimnom unutrašnjem svijetu ožalošćenih u poređenju s visoko politiziranim prostorima javnog komemoriranja.

Ova dvostrukost naglašava napetost između opipljivog i neopipljivog, javnog i privatnog, te kolektivnog i individualnog angažmana s mrtvima. Ona ilustrira složenu međuigru sjećanja, materijalnosti i trajnih veza u oblikovanju načina na koji društva i pojedinci pregovaraju s trajnom prisutnošću umrlih. Kao što se vidi u slučaju Fikreta i Suade, njihova lična trauma i ključni događaji rata urezani su u nacionalne diskurse o bošnjačkom kolektivnom identitetu i sjećanju (Henig 2017: 46), koji se obnavljaju svake godine. Na taj način, rat je sam po sebi postao monumentalni način temporalizacije prošlosti u sadašnjosti (Henig, 2017, str. 46). Na temelju ovoga, Fikretova posthumna agenda i uloga mogu se razumjeti kao one koje ne proizlaze iz jednog jedinog izvora, već iz relacijskog matriksa koji povezuje žive, mrtve i materijalne

objekte. Agenda i uloga se, dakle, ne raspoređuju jednostavno među ovim elementima, nego se omogućuju i izražavaju kroz njihove međusobne povezanosti. Ova relacijska perspektiva razjašnjava kako Suadini snovi, njena briga za Fikretove stvari i šire komemorativne prakse njene zajednice zajedno održavaju njegovu trajnu prisutnost i uticaj.

Iako Lisa McCormick (2015) piše o agendi i ulozi mrtvih kompozitora, ova dugotrajna tema sakralizacije kulta mrtvih kompozitora u klasičnoj muzici može se primijeniti i na Fikretov slučaj. I on je, poput najvećih kompozitora svih vremena, poštovan, a komemorativni obredi, poput obilježavanja godišnjica i postojanja spomen-sobe s njegovim ličnim predmetima (poput relikvija), stvaraju fenomenološku vezu između živih i mrtvih, i na individualnom i na kolektivnom nivou. U tom smislu, Fikretovo nasljeđe pokazuje kako poštovanje mrtvih funkcionira ne samo kroz slavne ličnosti visoke kulture, nego i kroz svakodnevne živote obilježene nasiljem, podsjećajući nas da je rad na sjećanju istovremeno ličan, zajednički i politički.

Literatura

1. Anstett, É., 2018. What Is a Mass Grave? Towards an Anthropology of Human Remains: Treatments in Contemporary Contexts of Mass Violence. U: Robben, A. A Companion to the Anthropology of Death. Oxford: Wiley Blackwell. Str. 177-188.
2. Aleksov, B., 2012. Resisting the Wars in Former Yugoslavia: Towards an Ethnography. U: Bilić B., Janković, V. Resisting the Evil: (Post-) Yugoslav Anti-War Contention. Baden-Baden: Nomos. Str. 105-126.
3. Belloni, R., 2005. Peacebuilding at the Local Level: Refugee Return to Prijedor. *International Peacekeeping*, 12(3), str. 434-447.
4. Bougarel, X., 2007. Death and the Nationalist: Martyrdom, War Memory and Veteran Identity Among Bosnian Muslim. U: Bougarel, X., Helms, E., Duijzings, G. The new Bosnian Mosaic: Identities, Memories and Moral Claims in a Post-War Society. Burlington: Ashgate. Str. 167-191.
5. Bringa, T., 1995. *Being Muslim the Bosnian Way: Identity and Community in a Central Bosnian Village*. Princeton: Princeton University Press.
6. Brubaker, R., 1996. *Nationalism Reframed: Nationhood and the National Question in the New Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
7. Colombo, P., Schindel, E., 2014. Introduction: The Multi-layered Memories of Space. U: Schindel, E., Colombo, P. Space and the Memories of Violence: Landscapes of Erasure, Disappearance and Exception. Houndmills: Palgrave Macmillan. Str. 1-17.
8. Cooper, C. E., 2018. Considering Anomalous Events during Bereavement as Evidence of Survival. U: Klass, D., Steffen, E. M. Continuing Bonds in

- Bereavement: New Directions for Research and Practice. New York: Routledge. Str. 201-213.
9. Crossland, Z., 2017. *The Agency of the Dead*. U: Enfield, N. J., Kockelman, P. *Distributed Agency*. Oxford: Oxford University Press. Str. 181-189.
 10. Edgar, I. R., Henig D., 2010. *Istikhara: The Guidance and Practice of Islamic Dream Incubation Through Ethnographic Comparison*. *History and Anthropology*, 21(3), str. 251-262.
 11. Fontein, J., 2010. *Between Tortured Bodies and Resurfacing Bones: The Politics of the Dead in Zimbabwe*. *Journal of Material Culture*, 15(4), str. 423-448.
 12. Fong, C. H. C., Chow A.Y.M., 2018. *Continuing Bonds as a Double-edged Sword*. U: Klass, D., Steffen, E. M. *Continuing Bonds in Bereavement: New Directions for Research and Practice*. New York: Routledge. Str. 276-286.
 13. Harper, S., 2010. *The Social Agency of Dead Bodies*. *Mortality*, 15(4), str. 308-322.
 14. Henig, D., 2012. "Knocking on My Neighbour's Door": On Metamorphoses of Sociality in Rural Bosnia. *Critique of Anthropology*, 32(1), str. 3-19.
 15. Henig, D., 2017. *Prayer as a History: Of Witness, Martyrs, and Plural Pasts in Post-war Bosnia-Herzegovina*. *Social Analysis: The International Journal of Anthropology*, 61(1), str. 41-54.
 16. Hukanović, R., 2023. *Deset vrata pakla: Pola godine u logorima smrti Omarska i Manjača*. Sarajevo: Biblioteka Memorija.
 17. Jugo, A., 2017. *Artefacts and Personal Effects from Mass Graves in Bosnia and Herzegovina: Symbols of Persons, Forensic Evidence of Public Relics?*. *Les Cahiers Sirice*, 2(19), str. 21-40.
 18. Kovačević, D., 2000. *Visions of Greater Serbia: Local Dynamics and the Prijedor Genocide*. *Genocide Studies and Prevention: An International Journal*, 14(1), str. 105-123.
 19. Kromják, L., 2017. *Witnesses to Balkan Killing Fields: Identity, Trauma, and Remembrance in Anglophone Testimonies of Bosnian Americans*. Graz: University of Graz.
 20. Klass, D., Steffen E. M., 2018. *Introduction*. U: Klass, D., Steffen, E. M. *Continuing Bonds in Bereavement: New Directions for Research and Practice*. New York: Routledge. Str. 1-14.
 21. Ljubojević, A., 2022. *Walking the Past, Acting the Past? Peace March to Srebrenica Commemoration*. *Nationalities Papers*, 50(6), str. 1125-1142.
 22. Maddrell, A., 2013. *Living with the Deceased: Absence, Presence and Absence-presence*. *Cultural Geographies*, 20(4), str. 501-522.
 23. McCormick, L., 2015. *The Agency of Dead Musicians*. *Contemporary Social Science*, 10(3), str. 323-335.
 24. Medić, J., 2019. *Zločin nad djecom i maloljetnicima u Prijedoru od 1992. do 1994. godine*. *ČSP*, 2(1), str. 445-464.
 25. Mihajlović Trbovc, J., 2014. *Memory after Ethnic Cleansing: Victims' and Perpetrators' Narratives in Prijedor*. *Treatises and Documents: Journal of Ethnic Studies*, 27(72), str. 25-41.

26. Mujkanović, N., 2019. *Premeditated Crime: 197 Days in the Omarska and Manjača Concentration Camps*. Sarajevo: Slovo Bosansko.
27. Neuffer, E., 2002. *The Key to My Neighbor's House: Seeking Justice in Bosnia and Rwanda*. New York: Picador.
28. Pervanić, K., 1999. *The Killing Days*. London: Blake Publishing Ltd.
29. Ramet, S. P. (2008). *Serbia, Croatia and Slovenia at Peace and at War*. Zürich and Münster: LIT Verlag.
30. Semple, S., Brookes, S., 2020. Necrogeography and Necrosapes: Living with the Dead. *World Archaeology*, 52(1), str. 1–15.
31. Sheftel, A., 2011. Monument to the International Community, From the Grateful Citizens of Sarajevo: Dark Humour as Counter-memory in Post-conflict Bosnia-Herzegovina. *Memory Studies*, 5(2), str. 145-164.
32. Softić, A., 2016. *Obećani čas: Običaji bosanskohercegovačkih muslimana vezani za smrt*. Sarajevo: Zemaljski muzej.
33. Sorabji, C., 1989. *Muslim Identity and Islamic Faith in Sarajevo*. Cambridge: University of Cambridge.
34. Stutz Nilsson, L., 2018. From Here and to Death: The Archaeology of the Human Body. U: Robben, A. *A Companion to the Anthropology of Death*. Oxford: Wiley Blackwell. Str. 324-335.
35. Sudetic, C., 1998. *Blood and Vengeance: One Family's Story of the War in Bosnia*. New York: Penguin Books.
36. Šarić, M., 2012. *Keraterm*. Sarajevo: Zalihica.
37. Thompson, M., 1999. *Forging War: The Media in Serbia, Croatia, Bosnia and Herzegovina*. Luton: University of Luton Press.
38. Velić, Š., 2020. *Sačuvano od zaborava*. Sarajevo: Udruženje žrtava i svjedoka genocida.
39. Velikonja, M., 2009. *Titostalgia – A Study of Nostalgia for Josip Broz*. Ljubljana: Peace Institute.
40. Verdery, K., 1999. *The Political Lives of Dead Bodies: Reburial and Postsocialist Change. Colombia*: Colombia University Press.
41. Williams, H., 2004. Death Warmed up: The Agency of Bodies and Bones in Early Anglo-Saxon Cremation Rites. *Journal of Material Culture*, 9(3), str. 263-291.